

*Ю. М. Лаўрык,
старшы навуковы супрацоўнік
Нацыянальнага музея гісторыі
і культуры Беларусі*

КНИГАВЫДАВЕЦКАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ СПІРЫДОНА СОБАЛЯ Ў КУЦЕЙНЕ

Літаратура і крыніцы. Навуковую літаратуру, прысвечаную Спірыдону Собалю, нельга назваць вельмі абшырнай, хоць і ў цені гэтае імя таксама не знаходзілася. Выданні Собаля досыць часта фігуруюць як у дарэвалюцыйных, так і ў ноўшых бібліяграфіях (айчынныя, у тым ліку куцеінскія, друкі найбольш падрабязна прадстаўлены ў каталогу Г. Я. Галенчанкі [15]); згадкі пра яго дзейнасць прысутнічаюць, бадай, ва усіх аглядовых публікацыях па кірылічным кнігадрукаванні на Беларусі ў першай палове XVII ст. Разам з тым уражвае малалікасць даследаванняў, прысвечаных непасрэдна дзейнасці друкара, што, магчыма, звязана з адноснай рэдкасцю яго выданняў, некаторыя з якіх захаваліся ў адным або некалькіх асобніках.

Нягледзячы на тое, што права на Спірыдона Собаля як прадстаўніка сваёй нацыі аспрэчвалі беларусы і ўкраінцы, аднак найболей поўна, і ў большай колькасці асобнікаў, апублікаваныя друкаром кнігі рэпрэзентаваны не ў мінскіх або кіеўскіх і львоўскіх бібліятэчных ды музейных зборах, а ў маскоўскіх і пецябургскіх. Трэба думаць, менавіта з гэтае прычыны асноватворчае даследаванне па тэме было падрыхтавана прадстаўніцай менавіта расійскага кнігазнаўства А. Зёрнавай, якая, дзякуючы багаццю фондаў ДБЛ СССР (сёння: Расійская дзяржаўная бібліятэка), змагла вывучыць амаль усе вядомыя на той час Собалевы друкі [6]. Заслуга даследчыцы заключаецца перадусім у тым, што яна правяла дакладны аналіз шрыфтоў і аздаблення гэтых кніг, а таксама выявіла выданні з несапраўднымі выходнымі данымі і ажыццявіла даволі пераканальную (хоць і не заўсёды бяспрэчную) спробу вызначэння іх храналогіі. Таксама менавіта Зёрнавай беларусы абавязаны вяртаннем у навуковы абыходак фактаграфіі з дарэвалюцыйнай працы Ф. Жудро пра мінуўшчыну магілёўскага брацтва [5], якая даводзіць, што Спірыдон Собаль быў нашым суайчыннікам родам з Магілёва [6, с. 126–127].

Для вызначэння тых ці іншых акалічнасцей біяграфіі друкара спрычыніліся матэрыялы, выяўленыя дзякуючы росшукам украінскіх гісторыкаў Я. Ісаевіча [7] і А. Мацюка [11], а таксама польскага даследчыка Э. Ружыцкага [14].

Калі казаць пра айчынныя даследаванні, дзейнасць Спірыдона Собаля ўвогуле найбольш поўна прадстаўлена ў аглядовых працах па гісторыі беларускай кнігі і кнігадрукавання Г. Галенчанкі [4] і М. Нікалаева [3]. Мастацкае аздабленне выпушчаных друкаром кніг разглядаў В. Шматаў [17]. У артыкуле Г. Кірэвай аглядаюцца прысутныя ў зборах мінскіх бібліятэк Собалева выданні [9], а яго «Буквару» прысвечаны публікацыі беларускіх даследчыкаў М. Батвінніка [1] ды І. Яршова [18].

Шэраг матэрыялаў, звязаных з жыццём і дзейнасцю Спірыдона Собаля, былі апублікаваныя ў зборніках дакументаў «Русско-белорусские связи»¹ і «Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні» [12].

Бег жыцця Спірыдона Собаля. Вядомыя на сёння архіўныя матэрыялы, дапоўненыя як прысутнымі ў Собалевых выданнях звесткамі, так і інфармацыяй, што вынікае з самога факта публікацыі гэтых кніг, дазваляюць абмаляваць у агульных рысах біяграфію друкара. У магілёўскіх дакументах канца XVI – першай паловы XVII ст. сустракаецца дастаткова шмат згадак пра яго сваякоў, аднак найранейшыя звесткі пра самога Спірыдона Собаля з’яўляюцца толькі ў 1624 г., калі ён згадваецца ў актавых кнігах Магілёўскага магістрата як рэктар Магілёўскай школы². Собаль пазычыў тады ў магілёўскага райцы Фёдара Іванавіча Чарнаўска пэўную суму грошай – быць можа, менавіта на заснаванне друкарні – і, не могучы вярнуць пазыку, мусіў перадаць крэдытору пляц зямлі ў Магілёве, ля Бліжняй сцяны³.

¹ № 135–138. 1639 г., апреля 7–22. Из дела в Посольском приказе о приезде в Россию белорусского ученого и типографщика С. М. Соболя // Русско-белорусские связи: сб. документов (1570–1667 гг.) / Главное архивное управление при СМ СССР; ЦГАДА; МО БССР; БГУ им. В. И. Ленина; отв. ред. Л. С. Абецедарский, М. Я. Волков. – Минск: Выш. шк., 1963. – С. 156–160.

² Сазнанне Спірыдона Багданавіча Собаля, рэктара Магілёўскай школы, пра абавязацельства выплаціць райцы Фёдару Іванавічу Чарнаўску грашовы доўг (6.03.1624 г.) // НГАБ. Актавыя кнігі Магілёўскага магістрату. Фонд 1879. Воп. 1. Спр. 9. Арк. 76–76 адв. Гэты і ніжэй згаданыя дакументы дапамагла нам расшукаць загадчыца адзела даўніх актаў НГАБ В. Бабкова, якой мы, карыстаючыся нагодай, выказваем шчырую падзяку.

³ Сазнанне райцы Міхайлы Грыгаровіча, лаўніка Яхіма Максімовіча і см Ахрамея Майсяевіча аб перадачы ва ўладанне райцы Фёдару Іванавічу пляца зямлі каля Бліжняй сцяны насупраць вул. Баярская Спірыдона Багданавіча Собаля ў лік пагашэння грашовага доўгу (24.08.1624 г.) // НГАБ. Актавыя кнігі Магілёўскага магістрату. Фонд 1879. Воп. 1.

Наступныя звесткі пра друкара даюць нам яго першыя, датаваныя 1628 г., выданні: «Актоіх», «Ліманар» і «Мінея агульная», якія сведчаць, што ў гэты час Собаль ужо працаваў у Кіеве. У 1629 г. тамсама выходзіць чарговае выданне «Актоіха», а ў 1630 г. – «Апостал» (так званае «1-е выданне» гэтай кнігі). З прычыны ад'езду Собаля на Беларусь выданне кіеўскага «Апостала» не было цалкам скончана, і ў распараджэнні засталася значная колькасць няпоўных асобнікаў, да друкавання якіх ён звяртаўся і ў пазнейшыя часы: у 1632 г. з'явілася куцеінскае, «2-е выданне» собалеўскага «Апостала», а ў 1638 г. – і «3-е выданне», магілёўскае. Тым не менш давесці да канца распачатую працу Спірыдон Собаль так і не паспеў: яшчэ ў 1645 г., неўзабаве перад смерцю, у яго заставалася значная частка няскончанага накладу, якую ён запавядаў двум сваім сынам Яну і Лявонцію («Ап[о]с[то]лов недодрукованных по шестисот в заложеню сорок четыре аркушов выдрукованных»)⁴.

Са звестак на тытульных аркушах першых кніг друкара мы даведваемся, што варштат пачаткова месціўся «в дому» (паводле «Актоіха»), ці іначай «в дворе митрополита киевского Иова Борецкого» (паводле «Ліманара»). Выяўленыя Я. Ісаевічам у Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве УССР у Кіеве дакументы паказваюць, што друкарня Собаля «в ... митрополитанском дворе по найму оногo двора находилась», а затым «с того митрополичого двора в скором времени в собственный его Соболев тогда устроенный двор переведена» [8, с. 70]. І сапраўды, у яго пазнейшых, кіеўскіх выданнях спасылкі на знаходжанне друкарні «в митрополитанском дворе» адсутнічаюць.

Зрэшты, надоўга Собаль у Кіеве не затрымаўся, бо ўжо ў 1631 г., а магчыма, нават у 1630 г., ён пераязджае ў Куцейну і распачынае тут выдавецкую працу. Дарэвалюцыйны ўкраінскі гісторык Ф. Цітоў тлумачыў ад'езд Собаля праблемнымі адносінамі

Спр. 9. Арк. 493 адв. – 494 адв.; Пільнасць райцы Фёдара Івановіча супраць Спірыдона Багданавіча за нявыплату грашовага доўгу (5.10.1624 г.) // Тамсама. Арк. 495; Прыповяд бурм. Багдана Собаля аб прад'яўленні маёмасных правоў на частку пляца зямлі ля Бліжняй сцяны насупраць вул. Баярская, якая раней належала ягонаму сыну Спірыдону Багданавічу і была перададзена райцу Фёдару Івановічу за нявыплату грашовага доўгу (26.08.1624 г.) // Тамсама. Арк. 496 адв.

⁴ № 125. 1645 р., лютого 13 (3). Духівніца друкара Спірыдонові Соболю, подана до впису до книги могилівського міського уряду // Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): зб. документів. С. 217–220.

з кіева-пячорскім архімандрытам Пятром Магілам, які не цярпеў канкурэнцыі [16, с. 218–219]; гэтае меркаванне пацвярджаецца і архіўнымі дакументамі, са зместу якіх вынікае, што друкарня была «старательством Киевопечерския Лавры истреблена» [8, с. 71].

Сёння мы ведаем два апублікаваныя Собалем куцеінскія друкі, якія датуецца 1631 г. – «Буквар» ды «Малітвы штодзённыя», і адзін, датаваны 1632 г. – «Часаслоў». Апрача гэтага, А.Зёрнава апісвае друкаванае Собалевымі шрыфтамі выданне «Брашна духоўнага», або «Псалтыры», якое захавалася толькі ў адным няпоўным асобніку і сшытавана з фрагментамі пазнейшых выданняў «Брашна» (куцеінскага і іверскага). Згаданая ў «ключи пасхалийном» дата – «ныне же настоящего лета ... 1630» – указвае на час публікавання кнігі, але даследчыца схільная адносіць друк асноўнай часткі гэтага выдання да пазнейшага часу і мяркуе, што яна была надрукавана каля 1631 г.

Пра тое, як і дзе праходзілі далейшыя некалькі гадоў з жыцця друкара, на сёння звестак няма. Наступнае дакладна датаванае выданне Собаля – «Псалтыр» – выходзіць у свет толькі ў 1635 г. у Буйнічах. Тым не менш рызыкаўна было б сцвярджаць, што пасля выпуску «Часаслова» ажно да выдання «Псалтыры» варштат прастойваў без працы. Назіранні Зёрнавай падчас вывучэння шрыфтоў і элементаў аздаблення Собалевых друкаў схілілі маскоўскую даследчыцу да высновы, што шэраг кніг з кіеўскімі выходнымі звесткамі насамрэч былі апублікаваныя пазней. У прыватнасці, па некалькі выданняў вытрымалі «Ліманар» і «Актоіх», двойчы дадрукоўваліся і адсутныя аркушы «Апостала»; прычым, паводле меркавання Зёрнавай, па адным з выданняў кожная з гэтых кніг убачыла свет у 1632 г. або каля гэтага часу. Так, 2-е выданне «Апостала» дадрукоўвалася паралельна з «Часасловам» у 1632 г., 2-е выданне «Актоіха» – у 1632 г. або неўзабаве пасля, а 2-е выданне «Ліманара» яна датуе, агульна беручы пачаткам 1630-я гг. [6, с. 128–133].

У літаратуры сустракаюцца дзве гіпотэзы, пры дапамозе якіх гісторыкі спрабуюць растлумачыць факт рэгулярнага перавыдавання кніг з кіеўскімі звесткамі. Асноўнай версіяй пра прычыны ўказання Собалем на сваіх выданнях несапраўдных выходных даных, якая панавала ў савецкі час, была гіпотэза пра боязь друкара патрапіць пад пераслед з прычыны тагачаснага палітычна-рэлігійнага ўціску. Гэтая версія не вытрымлівае крытыкі, бо ў 1632–1633 гг., калі такія выданні, паводле Зёрнавай, пачынаюць выходзіць з друку, міжканфесійная атмасфера ў Рэчы Паспалітай значна палагаднела – да таго, што нават была створана афіцыйная структура праваслаўнай царквы, паралельная грэка-каталіцкай. Таму ўяўляецца няслушным казаць пра боязь рэлігійнага ўціску менавіта ў гэты перыяд – асабліва пры тым, што і ў больш небяспечныя часы нішто не замінала друкару падаваць на тытульных аркушах сапраўдныя даныя.

Другую версію прапанаваў Я. Ісаевіч, які, зыходзячы з высноваў Ф. Цітова, тлумачыў змяшчэнне Собалем несапраўдных даных у выданнях гэтага часу нежаданнем уваходзіць у канфлікт з Пятром Магілам, які ў 1633 г. зрабіўся кіеўскім мітрапалітам [8, с. 72]. На думку даследчыка, пазней (верагодна, падчас прыезду мітрапаліта ў Куцейн у 1635 г.) дазвол на выдавецкую дзейнасць Собалем быў атрыманы, і з гэтага часу друкар ужо ўказваў у сваіх выданнях сапраўдныя выходныя звесткі. Слабым месцам гіпотэзы Ісаевіча з’яўляецца той факт, што кнігі з кіеўскімі выходнымі данымі працягваюць выпускацца і пазней. Гэта, у прыватнасці, магілёўскія перавыданні «Апостала» (1638) і «Актоіха» (пасля 1638), якія выходзяць паралельна з друкамі, на якіх прысутнічаюць сапраўдныя звесткі – прыкладам чаго з’яўляецца «Тэстамент цара грэчаскага Васіля» (Магілёў, 1638).

У такой сітуацыі напрошваецца думка, што Собаль не ўводзіў у свае перавыданні ніякай навіны, а таму разглядаў іх не як новыя кнігі, а як папросту ўзнаўленне, паўторны друк ранейшых – і таму пакідаў ранейшыя, кіеўскія, звесткі. У выпадках жа, дзе больш ці менш істотныя змены мелі месца (інакшы тытульны ліст у «Актоіху» 1629 г., іншы змест у «Буквары» 1636 г.), друкар акцэнтаваў ўвагу на тым, што гэта новае выданне, пазначаючы новыя выходныя звесткі.

У 1636 г. Спірыдон Собаль ужо працуе ў Магілёве, дзе выпускае новае выданне «Буквара». Тут ён знаходзіцца, прынам-

сі, да канца 1630-х, перавыдаўшы за гэты час некалькі разоў «Псалтыр», апублікаваўшы «Тэстамент цара грэчаскага Васіля», а таксама падрыхтаваўшы 3-е выданне «Апостала» і «Актоіха». Разам з тым, імкнучыся пашырыць уплыў і асвоіць новыя рынкі збыту сваёй прадукцыі, Спірыдон Собаль ажыццяўляе паездкі ў Маскву⁵ і ў Варшаву⁶.

Падчас першага сваго прыезду ў Маскоўшчыну, які адбыўся ў 1637 г., друкар прадставіў у Пасольскі прыказ свае кнігі, атрымаў дазвол маскоўскага цара і патрыярха на продаж іх у гэтым краі⁷. Апрача гэтага, ён сустракаўся, у прыватнасці, з «книжного печатного дела мастером» Васілём Бурцовым, якому прадаў тры матрыцы друкарскіх шрыфтоў і, узяўшы грошы наперад, абяцаў прыслаць формы для вырабу паперы. Відаць, Собаль зацягнуў з выканнем свайго абяцання, бо Бурцоў нават спрабаваў спагнаць грошы ці тавар (зрэшты, без выніку), пасылаючы людзей да друкара, а ў наступным, 1638, годзе вымушаны быў звярнуцца да цара, «чтоб государь пожаловал, позволил ему для бумажных снастей и для мастеровых людей послать за море»⁸. Таму калі магилёўскі друкар прыехаў зноў у Маскоўшчыну ў 1639 г., Бурцоў адмовіўся ад супрацоўніцтва з ім, ды яшчэ, жадаючы адпомсціцца, абвінаваціў у прыхільнасці да уніі з прычыны колішняй службы пад кіраўніцтвам Пятра Магілы. Гэта паслужыла расійскім уладам падставай для забароны прыезду Собаля ў Маскву, дзе той меў намер адкрыць школу.

Пазней Спірыдон Собаль пастрыгаецца пад імем Сільвестра ў манахі Кіева-Пячорскай лаўры – у якасці «інака печарскага» ён, пачынаючы з 1640 г., згадваецца ў дакументах, звязаных з размеркаваннем спадчыны паміж чатырма сваімі сынамі; гэтыя акты былі ўпісаны ў кнігу спраў Магілёўскага магістрата, а ў наш час апублікаваны ў зборніку дакументаў «Першодрукар Иван

⁵ № 136. 1639 г., апреля не позднее 16. Челобитная С. М. Соболя в Вяземскую приказную избу о разрешении приехать в Москву, завести типографию и школу для обучения русских юношей словолитному делу и иностранным языкам // Русско-белорусские связи. С. 158.

⁶ № 138. 1639 г., апреля 21. Расспросные речи московского типографщика В. Бурцова о С. М. Соболе // Русско-белорусские связи. С. 160.

⁷ № 135. 1639 г., апреля 7 (17). Лист дорогобужского воеводы Я. И. Грымалы-Кременевского вяземскому воеводе Ю. П. Буйносову-Ростовскому о пропуске С. М. Соболя в Москву // Русско-белорусские связи. С. 157.

⁸ № 138. 1639 г., апреля 21. Расспросные речи московского типографщика В. Бурцова о С. М. Соболе // Русско-белорусские связи. С. 159–160.

Федоров та його послідовники на Україні»⁹. Спамянутыя матэрыялы паказваюць, што Собаль быў досыць заможным чалавекам, які распараджаўся немалымі сумами грошай і валодаў некалькімі зямельнымі надзелямі (як атрыманымі ў спадчыну, так і набытымі) у самім Магілёве і ў ваколіцах горада [10, с. 133]. Таму ўжытае А. Зёрнавай азначэнне яго як «неімушчага печатніка», які «всю жизнь должен был искать себе покровителя» [6, с. 133], не мае пад сабой падстаў і павінна ўспрымацца як даніна ідэалагічным патрабаванням савецкай эпохі.

Напрыканцы жыцця Спірыдон Собаль удзельнічаў у арганізацыі кнігавыдавецкай справы ў Валахія, дзе і памёр у 1645 г. [7, с. 152]. Пасля смерці Собаля быў усчаты працэс у справе яго рухомай маёмасці, завешчанай сокальскаму брацтву і пакінутай у дэпазіт у настаяцеля царквы св. Міколы. Для нас дакумент аб гэтым працэсе цікавы тым, што сярод рэчаў, між іншым, гаворка ідзе пра «ksiąg czternastu, dwóch sztychowanych blach i żelaznych dwóch wałków»¹⁰. Украінскім гісторыкам Я. Ісаевіч было выказана меркаванне, што гравіраваныя бляхі і валікі выкарыстоўваліся для аздаблення тытульнага аркуша кіеўскага «Актоіха» 1628 г. [8, с. 71]. Згадка ж пра кнігі, якія Собаль трымаў пры сабе, а затым пакінуў у Сокале, быць можа, указвае не на рэшту прадукцыі друкарні, а на прыватную бібліятэчку друкара, якая, у такім выпадку, складалася б больш чым з 14 асобнікаў, бо частка рэчаў і кніг разышлася з прычыны нядобра сумленнасці настаяцеля [8, с. 71].

Куцеінскі перыяд дзейнасці Спірыдона Собаля. Паколькі ў цяперашняй працы дзейнасць Собаля нас цікавіць, перадусім, у сувязі са знаходжаннем апошняга ў Куцейне, спынімся на гэтым перыядзе жыцця друкара. Тэкст першага выдання кіеўскага «Апостала» быў апярэджаны прысвячэннем Багдану Сцяцкевічу, які прафінансаваў публікаванне гэтай кнігі. У прысвячэнні друкар звяртаецца да фундатара з пажаданнем

⁹ Напр., гл.: № 113. 1640 р., листопада 22 (12). – Підтвердження Тимофія Соболя свому батькові друкареві Спиридонові Соболю з Києва про отримання від нього грошей в рахунок належної йому частини спадщини, подане для запису до книг моголівського міського уряду // Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): зб. документів. С. 195–197; № 123. 1645 р., лютого 13 (3). Духівниця друкаря Спирида Соболя, подана для впису до книги моголівського міського уряду // Тамсама. С. 217–220; і інш.

¹⁰ № 125. 1646 р., лютого 21 (11). Свідчення лавників Матвія Ясликовського та Івана Єльонка у львівському війтівському уряді про огляд скрині з речами і книжками друкаря Спиридонові Соболю, які він заповів братству в Сокалі // Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): зб. документів. С. 223–224.

«жебысь Вмс милостивый Пан тыи працы моей початки обачивши, зрозумети рачил яко snadне можешы в державе своей типографіи розширити»¹¹. Працытаваны фрагмент даў падставы Зёрнавай, а за ёй і іншым даследчыкам, выказваць думку, што Собаль нібыта прыехаў на Беларусь па запрашэнні Багдана Сцяцкевіча і распачаў кнігавыданне ў маёнтку апошняга Куцейне [6, с. 134].

Такое меркаванне, аднак, нельга прыняць без засцярогаў, паколькі ўрочышча Куцейна ніколі не з'яўлялася вотчынай Сцяцкевічаў, а было куплена апошнімі напачатку 1620-х гг. дзеля заснавання ў ім Багаўленскага манастыра. Менавіта таму на куцеінскіх друках Собаля мы не сустракаем ні абавязковай формулы ўдзячнасці мецэнату кшталту той, што прысутнічае, напрыклад, у 1-м і 3-м выданнях кіеўскага «Апостала» («тая книга власным коштом и накладом Вмс: Пана моего вельце милостивого на свет выходитъ»), ні, прынамсі, пазначэння, як на тытульным аркушы буйніцкай «Псалтыры» 1635 г., што кніга выпушчана ў свет «в маестности его милости пана Богдана Стеткевича, подкоморего мстиславского».

Разам з тым вяртанне Собаля на Беларусь і выданне ім кніг у Куцейне зрабілася магчымым усё ж не без удзелу Сцяцкевічаў. Як ужо згадвалася вышэй, каля 1630 г. Ганна Сцяцкевічава з Агінскіх і Ян Сцяцкевіч-Заверскі купілі і падаравалі Багаяўленскаму манастыру – на дадатак да зробленых Багданам ахвяраванняў – суседні з манастырскімі землямі маёнтка Белкаўшчыну. У пераліку задач, на вырашэнне якіх паводле свайго выбару брація магла выдаткоўваць даходы з гэтых уладанняў, фундушавы акт называе збудаванне яшчэ аднаго манастыра, адкрыццё школы і заснаванне друкарні. Думаецца, што гэта папярэдне абмяркоўвалася паміж фундатаркай і ігумнам Яілем Труцэвічам ды манастырскай вярхоўкай. Усе гэтыя мэты з часам меліся быць рэалізаваныя, аднак найперш брація аддала перавагу менавіта справе выдання кніг, верагодна, дзеля таго, каб забяспечыць сябе малітоўнай літаратурай, а будучую школу – падручнікамі. Адразу ж па атрыманні фундушу быў распачаты пошук шляхоў для рэалізацыі гэтага рашэння.

¹¹ Цыт. паводле А. С. Зёрнавай [с. 134]. Гэтыя ж словы прысутнічаюць і ў прысвячэнні да 3-га выдання «Апостала»; гл.: Апостол: 3-е изд. Могилев, 1638 (тип. С. Собаля). Арк. 3 (5). Экз. НББ, 09/4095.

Выбар кандыдатуры Собаля, як і яго згода на пераезд, не былі выпадковымі. З аднаго боку, увага браціі скіроўвалася на яго ўжо з прычыны повязі Багаяўленскага манастыра з праваслаўным асяродкам Магілёва, сярод дзейных членаў якога былі сваякі і сябры Собаля; з другога – як мы бачылі вышэй, той і сам не мог заставацца ў Кіеве з прычыны варожага стаўлення Пятра Магілы.

Менавіта, хуткасю ад'езду і належыць тлумачыць той факт, што ў шэрагу асобнікаў «Апостала» з «кіеўскімі» выходнымі данымі частка сшыткаў была дадрукавана пазней – ужо на Беларусі. На момант, калі Спірыдон Собаль атрымаў запрашэнне пераехаць у Куцейну, быў завершаны друк толькі часткі накладу «Апостала». Друкар неадкладна на запрашэнне адгукнуўся, і далейшыя работы былі згорнутыя. Толькі праз пэўны час пасля прыезду на Беларусь – прыкладна ў 1632 г. – друкар змог узяцца за набор ненадрукаваных сшыткаў.

Адразу працягнуць працу над «Апосталам» Собаль не меў магчымасці, бо мусіў выконваць замову Труцэвіча, друкуючы вучэбную і малітоўную літаратуру. Цікава, што, у гэтым выпадку, паняцці «вучэбная» і «малітоўная кніга» ў значнай ступені збліжаліся між сабой. За першыя гады жыцця ў Куцейне друкар, як мы ўжо адзначалі вышэй, выпусціў у свет «Буквар» – падручнік, які, аднак, змяшчаў значную колькасць тэкстаў малітоўнага і катэхітычнага характару, а таксама – малітоўнік, часаслоў і следаваную псалтыр (апошнюю, быць можа, у выглядзе пазнейшага «Брашна духоўнага» [6, с. 137]). Апошнія дзве кнігі традыцыйна выкарыстоўваліся на ўсходнеславянскіх землях для практычнага навучання чытанню. Такім чынам, у гэтым шэрагу крыху асабняком стаіць хіба толькі малітоўнік («Малітвы штодзённыя»), які, зрэшты, мог быць карысны кожнаму пісьменнаму праваслаўнаму верніку.

Не зусім ясна, на якіх падставах будаваліся эканамічныя ўзаемадачыненні друкара з браціяй. У куцейнскіх выданнях гэтага перыяду ані манастыр, ані праца чарняцоў нідзе не згадваюцца; на тытульных аркушах адзначаецца толькі, што кнігі гэтыя выходзілі «в Куцейне з друкарни Спиридона Собаля». З другога боку, мы маем звесткі, што брація пазычыла друкару «триста коп литовских»

грошай¹², што цяжка не звязаць з патрэбаю пакрыцця выдавецкіх выдаткаў. Гэта, як і адсутнасць згадкі пра Яіля Труцэвіча або брацію, схіляе думаць, што Собаль выступаў у Куцейне ў якасці незалежнага прадпрымальніка з уласнымі сродкамі вытворчасці. Іначай кажучы, у гэты перыяд, верагодна, выкарыстоўвалася львоўская мадэль адносінаў з друкаром, калі асноўныя выдаткі пакрывала брацтва (у нашым выпадку – брація), адпаведна забіраючы асноўную частку прадукцыі, а друкар атрымліваў за сваю працу аплату грошамі і пэўнай часткай накладу. Гэтае меркаванне ўскосна пацвярджаецца звесткамі з валдайскага перыяду манастыра, паводле якіх у іверскім кнігасхове нават у 1665 г. захоўваліся некаторыя выданні (прычым неапраўленыя), якія можна суаднесці з друкамі Собаля, як, напрыклад, «8 часовников, в тетратех да два розбитых»¹³.

Зёрнава выказвала здагадку, што пераезд Собаля бліжэй да Магілёва, у Буйнічы, мог быць звязаны з ваеннымі дзеяннямі 1632–1634 гг. [6, 138–139]. Аднак версія пра эвакуацыю друкарні Собаля з Куцейны з прычыны наступу расійскіх войскаў не здаецца пераканальнай. Падзеі гэтай вайны, у прыватнасці, разглядаюцца ў кнізе В. Л. Вайнштэйна «Россия и тридцатилетняя война (1618–1648 гг.)» [2]. Аўтар паказвае, што маскоўскія войскі захапілі тэрыторыю Смаленшчыны прыкладна па лініі Дарагабуж – Рослаў – Старадуб і калі прасоўваліся далей за гэтую лінію на захад да Крычава, дык хутчэй пагражалі Магілёву, чым Оршы [2, с. 168], якая знаходзілася на большай адлегласці ад фронту. Гэта нам паказвае, што ад’езд друкара з Куцейны быў выкліканы іншымі прычынамі – бадай, яго можна растлумачыць тым, што Сцяцкевіч атрымаў «Апостал» і ў адказ на выказаную ў прысвячэнні прапанову запрасіў Собаля пераехаць у Буйнічы.

Праблема выданняў з несапраўднымі выходнымі звесткамі. Пры разглядзе надрукаваных у Куцейне кніг мы не можам абмінуць праблемы выданняў з несапраўднымі выходнымі данымі. Як мы ўжо гаварылі, А. С. Зёрнава цягам аналізу выпушчаных з аднолькавымі выходнымі звесткамі «Ліманара», «Актоіха» і «Апостала» заўважала, што кожная з гэтых кніг вытрымала па

¹² № 122. 1645 р., січня 14 (4). Підтвердження ігумена монастиря в Кутейні Йоїля Труцевича, дане у могилівському міському уряді друкареві Спиридонові Соболю, про отримання від нього грошей // Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні: сб. документів. С. 217.

¹³ РИБ. Т. 5: Акты Иверскаго Святоозерскаго монастыря... кал. 542.

некалькі выданняў, розных паводле набору, ужытых шрыфтоў і да т. п. Больш таго, вывучэнне стану элементаў аздаблення, іначай кажучы, «гісторыі» развіцця дэфектаў ў ксілаграфічных дошках, дазволіла даследчыцы скласці пераканальную, у большасці выпадкаў, храналогію іх выхаду.

У прыватнасці, апісваючы дэфекты і спробы іх наравы ў адной з Собалевых заставак (некалі ўжыванай Іванам Фёдаравым), Зёрнава вылучыла восем станаў дошкі. Размясціўшы іх у храналагічным парадку, яна пераканальна давяла, што асобнікі «Апостала», якія фігуруюць ў літаратуры як 2-е выданне, дадрукоўваліся ў той самы час, што і куцеінскі «Часаслоў», – у 1632 г. Сёння гісторыкі схільныя прымаць аргументацыю маскоўскай даследчыцы без пярэчанняў і датаваць 2-е выданне «Апостала» 1632 г., адносячы яго да прадукцыі Куцейны [гл., напрыклад: 15, с. 103].

Адносна 2-га выдання «Актоіха» аналіз стану згаданай застаўкі (як і некаторых іншых дошак) даў Зёрнавай падставы сцвярджаць, што і яно выйшла каля 1632 г.: а менавіта пасля выпуску 1-га выдруку «Часаслова», але больш ці менш адначасова з заканчэннем працы над названай кнігай. Даследчыца, аднак, вагаецца адносна месца выхаду кнігі, не рашаючыся зрабіць выбар паміж Куцейнай і Буйнічамі; з яе артыкула гэтая няпэўнасць пранікла і ў працы іншых даследчыкаў [гл., напрыклад: 15, с. 103]. Трэба думаць, аднак, што выданне ўбачыла свет яшчэ ў Куцейне, паколькі этыка адносінаў кліента і мецэната патрабавала, каб прысутнічала пазначэнне, што кніга выпушчана «в маетности его милости пана Богдана Стеткевича, подкоморего мстиславского». Працуючы ў Буйнічах, Собаль наўрад ці мог бы гэтую акалічнасць праігнараваць, таму 2-е выданне «Актоіха» належыць залічыць да куцеінскіх друкаў. Такое меркаванне ўскосна пацвярджаецца і даследаваннямі

Т. Дыянавай, якая, аналізуючы філіграні старадрукаваных украінскіх і беларускіх кніг, выявіла ў «Актоіху» з кіеўскімі выходнымі данымі 1629 г. тыя самыя вадзяныя знакі, што і ў куцеінскім «Часаслове» 1632 г.¹⁴

Такім чынам, пераехаўшы ў Куцейну і выканаўшы ўзятая на сябе перад браціяй абавязкі, Спірыдон Собаль бярэцца за ўзнаўленне сваіх кіеўскіх кніг; вынікам гэтага з'яўляецца выхад 2-м

¹⁴ Филигранные XVII в. по старопечатным книгам Украины и Литвы: каталог / ГИМ; сост. Т. В. Дианова. М., 1993. № 609, 610. С. 88, 182.

выданнем «Апостала» і «Актоіха», ажыццёўлены ў 1632 г. ці крыху пазней.

Больш таго, Зёрнава адносіць да куцеінскага перыяду дзейнасці Собаля і паўторнае выданне «Ліманара». Датаваць гэтую кнігу на падставе апісанай вышэй метадыкі даследчыца не палічыла магчымым, паколькі тут не выкарыстоўваліся вялікія ксілаграфічныя дошкі, а на падставе дробных элементаў аздаблення (такіх, як ініцыялы) складана прасачыць развіццё дэфектаў. Таму Зёрнава пайшла іншым шляхам і скарысталася для развязання гэтай праблемы лагічнымі высновамі. Прааналізаваўшы ўжытыя элементы аздаблення, яна заўважыла, што ў адным з выданняў выкарыстоўваюцца пераважна ініцыялы вышынёй 14 мм, а ў другім – 10 мм. Паколькі і ў кіеўскім «Актоіху» 1628 г. ужытыя большыя паводле памеру ініцыялы, а дробныя сустракаюцца ў беларускіх выданнях Собаля, даследчыца прыйшла да цалкам лагічнага вываду, што выданне з параўнальна буйнымі (14 мм) ініцыяламі з'яўляецца 1-м і выйшла ў Кіеве ў 1628 г., а выданне з меншымі (10 мм) ініцыяламі ўбачыла свет на пачатку 1630-х гг. і з'яўляецца 2-м. Разам з тым Зёрнава не агаворвае, дзе 2-е выданне было ажыццёўлена.

Паколькі перад аўтарам гэтых радкоў стаяла задача высветліць, ці было хаця б адно з названых выданняў «Ліманара» апублікавана ў Куцейне, належала правесці вывучэнне ўжытай для іх друкавання паперы. З гэтай мэтай былі прагледжаны на прадмет прысутных на паперы вадзяных знакаў асобнікі «Ліманара» са збораў НББ (094/2485, 094/4791, 094/4797) і ЦНБ НАНБ (К 16-18/Нр 49, К 16-18/Нр 69).

Гэты прагляд даў цалкам нечаканыя вынікі. Так, у выданні з дробнымі ініцыяламі (НББ: 094/4791; ЦНБ НАНБ: К 16-18/Нр 49) былі выяўлены філіграні: 1) з гербам Сангушкі (вадзяны знак, падобны да паказанага Т. Дыянавай пад № 101); 2) з выявай рыбы ў коле (адрозная ад паказанай Т. Дыянавай пад № 688 толькі наяўнасцю аднаго невялікага плаўнічка). Асноўнай філігранню ў абодвух прагледжаных асобніках быў менавіта герб Сангушкі. Некалькі разоў таксама была сустрэта філігрань, якую не ўдалося зыдэнтыфікаваць з нагоды малога памеру і знаходжання яе на лініі згібу паперы (кніга мае фармат у ¼, і згіб трапляе на сярэдзіну філіграні).

Паводле Т. Дыянавай, на паперы з філігранямі, указанымі ў яе альбоме пад № 101, 413 і 688, быў надрукаваны кіеўскі

«Актоіх» 1628 г.¹⁵ Падабенства дзвюх выяўленых намі філіграней да двух з трох вадзяных знакаў ужытай для друку гэтай кнігі паперы дае падставы меркаваць, што «“Ліманар” з дробнымі ініцыяламі» выходзіў прыкладна ў адзін час з гэтай кнігай, гэта значыць у 1628 г., і быў не 2-м, а 1-м выданнем.

У двух асобніках выдання з буйнымі ініцыяламі (НББ: 094/2485; ЦНБ НАНБ: К 16-18/Нр 69) было выяўлена некалькі філіграней, якія рэгулярна паўтараюцца: 1) выява гарлачыка з ініцыяламі «ВС» у некалькіх варыянтах (у прыватнасці, вельмі блізкія вадзяныя знакі паказаны Т. Дыянавай пад № 370 і 376); 2) выява двухчасткавага герба на картушы і ініцыяламі «W» ды «I» абапал картуша ў верхняй яго частцы (падобны да паказанага Т. Дыянавай пад № 199); 3) выява радзівілаўскага арла, аточанага вянком і з гербам «Трубы» на грудзях (падобны да паказанага Т. Дыянавай пад № 500 і 501¹⁶, а таксама Лаўцявічусам – пад № 182); 4) выява картуша з кругам (?) усярэдзіне, увенчанага рыцарскім шлемам з двума радамі пёраў і ініцыяламі «I» ды «A» абапал (у альбомах філіграней не выяўлены). Гэта асноўныя філіграні, якія сустракаюцца прыкладна ў роўнай прапорцыі (дакладную статыстыку правесці немагчыма з прычыны кепскага стану асобнікаў і страты або рэстаўравання шэрагу старонак). Апрача таго, некалькі разоў сустракаліся філіграні, якія не ўдалося зыдэнтыфікаваць, а аднойчы ў асобніку ЦНБ НАНБ (К 16-18/Нр 69) быў сустрэты вадзяны знак з гербам Сангушкі.

Яшчэ ў адным асобніку гэтага выдання, які належыць НББ (094/4797), вадзяныя знакі з выявамі гарлачыка і двухчасткавага герба з ініцыяламі «W» ды «I» не былі знойдзеныя. На паперы гэтага асобніка сустракаюцца філіграні з выявай радзівілаўскага арла, аточанага вянком, а таксама герба з ініцыяламі «I» ды «A» і двума радамі пёраў. Аднак найчасцей сустраканай філігранню паперы гэтага асобніка з’яўляецца выява неаточанага вянком арла без кароны і герба на грудзях, якую не ўдалося атаясаміць з прадстаўленымі ў альбомах вадзянымі знакамі.

Паводле Т. Дыянавай, папера з філігранямі, указанымі ў яе альбоме пад № 199, 370 і 376, сустракаецца толькі ў кіеўскім

¹⁵ Филигрانی XVII в. по старопечатным книгам Украины и Литвы: каталог / ГИМ; сост. Т.В.Дианова. М., 1993. С. 182.

¹⁶ Паколькі філігрань трапляе на лінію згібу аркуша, дэталю разгляду паддаецца або верхняя, або ніжняя частка вадзянога знака. З гэтай прычыны цяжка сказаць, маем мы ў нашай кнізе дачыненне ці да абодвух указаных варыянтаў, ці – прамежкавага, які лучыць у сабе асобныя дэталі і аднаго, і другога.

«Літургіоне» 1629 г.¹⁷ Крыху складаней справа з выявай радзівілаўскага арла ў вянку. Як адзначана вышэй, варыянты вадзянога знака, найбольш падобныя да нашага, паказаны Т. Дыянавай пад № 500 ды 501 і Лаўцявічусам – пад № 182. Выкарыстанне выявы, адзначанай пад № 500, Дыянава таксама паказвае ў «Ліманары» з кіеўскімі выходнымі данымі¹⁸, а філіграні пад № 501 – у куцеінскіх выданнях 1637 і 1651 гг.¹⁹ Лаўцявічус рэгіструе ўжыванне гэтага знака (блізкага да № 501 Дыянавай) у 1625 г. у Вільні і ў 1629 г. у Гродне [10, с. 177].

Прысутнасць большай часткі філіграней ««Ліманара» з буйнымі ініцыяламі» ў друкаваных і рукапісных дакументах, якія датуюцца 1629 г., схіляе датаваць менавіта гэтым годам і разглядаемую намі кнігу, а таксама атрыбутаваць яе як 2-е выданне. Адзначаную аднойчы прысутнасць філіграні з гербам Сангушкі можна тлумачыць ужываннем мінулагадніх астаткаў паперы. Такім чынам, і 1-е, і 2-е выданні «Ліманара» выйшлі ў Кіеве і, на жаль, ніякага дачынення да Куцейны не маюць.

1. *Ботвинник, М.* Откуда есть пошел Букварь / Марат Ботвинник. – Минск : Выш. шк., 1983. – С. 66–97.

2. *Вайнштейн, О. Л.* Россия и тридцатилетняя война (1618–1648 гг.) : очерки из истории внешней политики Московского государства в пер. пол. XVII в. / проф. О. Л. Вайнштейн. – [М. ; Л.] : ОГИЗ-Госполитиздат, 1947. – 216 с.

3. *Гісторыя беларускай кнігі* : у 2 т. Т. 1: Нікалаеў, М. Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага / М. В. Нікалаеў; навук. рэд. В. В. Антонаў, А. І. Мальдзіс. – Мінск : БелЭН, 2009. – С. 224–230.

4. *Голенченко, Г. Я.* История белорусского книгопечатания XVI–XVIII вв. : дис. ... канд. ист. наук / Г. Я. Голенченко. – М., 1965 (На правах рукапісу; захоўваецца ў хатнім архіве Г. Я. Галенчанкі).

5. *Жудро, Ф. А.* История Могилевского Богоявленского братства / Ф. А. Жудро. – Могилев-на-Днепре, 1890. – 112 с.

6. *Зёрнова, А. С.* Белорусский печатник Спиридон Соболев / А. С. Зёрнова // Книга : исследования и материалы. – М. : Книга, 1965. – Сб. 10. – С. 126–145.

7. *Исаевич, Я. Д.* Новые материалы об украинских и белорусских книгопечатниках первой половины XVII в. // Книга : исследования и материалы. – М. : Книга, 1977. – Сб. 34. – С. 152.

¹⁷ Филигранные XVII в. по старопечатным книгам Украины и Литвы: каталог / ГИМ; сост. Т.В.Дианова. М., 1993. С. 182.

¹⁸ Там жа, с. 181.

¹⁹ Там жа, с. 182–183.

8. *Исаевич, Я. Д.* Преемники первопечатника / Я. Д. Исаевич. – М. : Книга, 1981. – С. 69–74.

9. *Киреева, Г. В.* Издания Спиридона Соболя в книжных собраниях Беларуси / Г. В. Киреева // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры : зб. навук. арт. : у 2 ч. / Бел. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў; склад. Т. А. Дзем'яновіч [і інш.]. – Мінск, 2006. – Ч. 1. – С. 105–110.

10. *Laucevičius, E.* Popierius Lietuvoje XV–XVIII a. [Т. II] / E. Laucevičius. – Vilnius : Mintis, 1961. – 177 s.

11. *Мацюк, О. Я.* Спиридон Соболев и русско-украинско-белорусские связи / О.Я. Мацюк // Вторая Всесоюз. науч. конф. по проблемам книговедения «Книговедение и его задачи в свете актуальных проблем советского книжного дела» : тез. докл. – М., 1974. – С. 46–48; Он же. Новые документы о Спиридоне Соболе // Федоровские чтения 1973 «400-летие книгопечатания на Украине» : сб. науч. тр. – М., 1976. – С. 59–67.

12. *Першодрукар* Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.) : зб. документів / Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР; ЦДІА УРСР у Львові; упорядники Я. Д. Ісаєвич та О. А. Купчинський; О. Я. Мацюк, Е. Й. Ружицький. – Київ : Наукова думка, 1975. – 342 с.

13. *РИБ. Т. 5*: Акты Иверскаго Святоозерскаго монастыря... кал. 542.

14. *Różycki, E.* Nieznane szczegóły z życia białoruskiego drukarza Spiridona Sobola / E. Różycki // Rocznik Biblioteki Narodowej. – Warszawa, 1973. – S. 287–294.

15. *Старадрукаванья* кірылічныя выданні XVI–XVIII стст. / склад. Г. Я. Галенчанка // Кніга Беларусі (1517–1917) : зв. каталог / ДБЛ БССР; склад. Г. Я. Галенчанка, Т. В. Непарожная, Т. К. Радзевіч. – Мінск : БелСЭ, 1986.

16. *Титов, Ф. И.* Типография Киево-Печерской лавры / Ф. И. Титов. – Киев, 1916. – Т. 1.

17. *Шматаў, В. Ф.* Беларуская кніжная гравюра XVI–XVIII стст. / В. Ф. Шматаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1984. – С. 85, 104, 111 ; Шматаў, В. Ф. Мастацтва беларускіх старадрукаў XVI–XVIII стст. / В. Ф. Шматаў. – Мінск : Тэхналогія, 2000. – С. 82–84. У апошняй кнізе мастацтвазнаўца перагледзеў некаторыя свае выказаныя раней меркаванні.

18. *Яршоў, А. І.* Куцеінскі «Буквар» Спірыдона Соболя / А. І. Яршоў // Адукацыя на Віцебшчыне: гісторыя і сучаснасць: матэрыялы рэсп. навук.-практ. канф. (Віцебск, 30-31 сакавіка 2010 г.) / Віцебскі дзярж. ун-т імя П. М. Машэрава. – Віцебск, 2010. – С. 23–26.